

CURSOS FUNDACIÓ FITA
EL FLÂNEUR A LA FINESTRA

Part primera

D'ON VENIM LLUNYÀ

Sessió nº 8 (22, III, 2017)

ROMANITAT

J. Jubert Gruart

Història, epocalitat i localitat

Introito

Primer foren els grecs (durant més de 2.500 anys).

Després dels grecs vingueren el macedonis i amb ells l'hel·lenisme (que durà poc més de 300 anys).

Finalment vingueren els romans i engoliren (durant 673 anys) tot el que creixia entorn del Mediterrani.

Els romans, inaugurats al s.VIII e.a., havien de perdurar durant 1.100 anys.

Entremig dels romans s'hi colaren els *crístistes* i després de 2.000 anys encara hi són.

Romanitats

Greco-romanitat o romanitat hel·lenística

Al període d'expansió progressiva de Roma a l'entorn del Mediterrani, tòpicament anomenat **romanitat**, de fet s'hauria de denominar -almenys fins la digestió que el

crístisme en feu - **d'hel·lenització de Roma**, tant Roma sentí en aquest període fasciació per Grècia.

Però:

1. El que Roma acabà engolint no fou Atenes ni Grècia, fou l'hel·lenisme.
2. Com en tot procés de digestió, el resultat malmenà i transformà el producte original.
3. Roma practicà, de fet, no tant una digestió i incorporació, com sí una sistemàtica "explotació del món mediterrani"¹ en general, i de l'hel·lenisme en particular. Roma fou un contenidor (un *taper*), doncs si els "bàrbars" (gots) haguessin arribat a occident/Europa abans que els romans i els *crístistes*, la hel·lenitat i l'hel·lenisme s'haguessin perdut.

Certament que sense Grècia/hel·lenisme i sense Roma, no seriem el que som. Però, malgrat la permanent i actual residual fasciació d'una elit culta envers la primera (Grècia/Atenes), de fet l'Europa moderna es construeix no pas sobre les runes de Grècia (Atenes i l'hel·lenitat), sinó sobre -o sota- la llosa de l'Imperi Romà.

D'aquí prové la nostra fasciació per Roma.

Romanitat pròpiament dita (*estricto sensu*)

Entendrem aquí, convencionalment, per **romanitat**, el període de temps en el que Roma, emergint dels etruscs i solucionats els problemes amb Cartago, inicia la seva inexorable penetració a Grècia i d'aquí a tota la conca mediterrània.

La romanitat, així delimitada, comença a l'**any 196** a.e.a. (Segona guerra macedònica, quan els romans deixaren guarnicions a Corint, Calcis i Demeties). Abans d'això els romans construïen laboriosament un assaig d'identitat. En no trobar-lo, en el seu intent d'aconseguir un marc per l'estat que estan construint, cercant una alternativa per la governabilitat de Roma i fascinats, uns pocs, per notícies procedents de Grècia/Atenes, inicien una expansió que els conduirà a la construcció d'un Imperi.

L'aventura d'aquesta piconadora que anomenem romanitat es clou l'**any 476**, després de la derrota de Ròmul August, la mort de Teodosi i la subseqüent divisió de l'imperi (fi de l'Imperi Romà d'Occident).

A Europa, a partir d'aquesta data, començava la també llarga Edat Mitjana. A Orient iniciava la seva marxa l'Imperi Bizantí o Imperi Romà d'Orient, que s'allargà encara mil anys més, fins el 1.453 (amb la caiguda de Constantinoble en mans dels àrabs).

¹ Paul Petit, *Historia de la antigüedad*, Labor, Barna., 1986 (1962), p. 269 s.

Història, epocalitats i localitats

Tres grans etapes subdivideixen i emmarquen la història de Roma:

1. **Etapa Monàrquica (753-509 a.e.a.)**, mitològica i arqueològica, regida per 7 reis (etapa etrusca)
2. **Etapa republicana (509 a.e.a.-27/31 e.a.)**. Abolició de la monarquia, substituïda per còsols.
3. **Etapa imperial (31-476 e.a.)**. De reinstauració de monarquies dinàstiques.

Etapa prehistòrica

Tot començà, lògicament, per una **fase prehistòrica**.

A l'entorn de l'any 1.000 a.e.a., la península italiana era un territori manifestament endarrerit, "incivilitzat" i escassament poblat (comparativament, 1.500 anys abans d'aquesta data, els egipcis ja havien construït les piràmides i contemporàniament Creta gaudia d'una civilització destacada), quan tribus amb armes de ferro (els *villanovenses*), procedents del nord (i tal volta de l'Àsia Menor), hi penetren de forma massiva, s'hi instal·len i la poblen, donant lloc al desplegament de la primera civilització en aquest territori geogràfic.

A aquests nou vinguts, els seus veïns grecs els denominaren els "*Tyrrhenoi*"², mentre ells s'identificaven com els "*rasena*".

Entorn de l'any 900, part del territori central italià, l'Etrúria, és ocupat pels que rebran el nom/etiqueta d'"**etruscs**", que funden una petita ciutat, **Alba Longa**, nucli de la futura ciutat de Roma (ciutat del riu). La invasió dels Lacis pels etruscs significa una primera ordenació d'un territori fins ara caòtic.

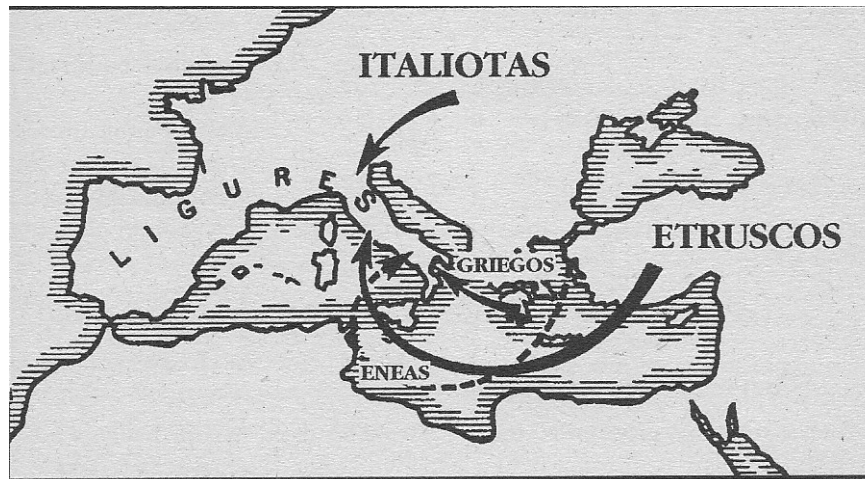
30 ciutats que compateixen el que serà el germen d'una futura llengua comuna (el llatí), formen una **Lliga (llatina)** per defensar-se dels etruscs.

A l'altra banda del Mediterrani té lloc la fundació de Cartago (que tants problemes reportarà als romans).

² Habitants de la conca del "la mar Tirrena o el mar Tirré".

Etapa mítica/monàrquica (753-509 a.e.a.)

Segueix una **fase mítica**, inaugurada per Ennees (fill de Venus i del troià Anquises) fugitiu de la Guerra de Troia, amb una llarga saga dinàstica de 10 reis, que s'allarga fins l'entrada en escena dels bessons Ròmul i Rem alletats per una lloba.

El 21 d'abril de l'any 753 e.a. (any 1 de la fundació de Roma/A.U.C), Ròmul passa a fundar una nova ciutat i a encapçalar un llistat de set reis: Ròmul, Numa Pompili, Tul·li Hostili, Ancus Marci, Tarquini Prisc (assassinat), Servi Tul·li (assassinat) i Tarquini el Superb, tots etruscs i cap d'ells donant lloc a una dinastia hereditària.

Inicialment, és el **Senat**, una Assemblea d'ancians (*senex*), formada per 100-300 caps de les grans famílies (*patres conscripti*) que, després consultar els déus, proposen el o els candidats a encapçalar el govern. 30 d'aquest senadors (els *cúries*) elegeixen (*Comicis Curials*) un nom d'entre els proposats, el qual passarà a ser el cap vitalici del Senat, de l'administració de justícia, de l'exèrcit i de la religió), és a dir: el **rei**. A partir del 5é rei, Tarquini Prisc, els senadors seran nomenats pel rei (senadors d'assignació reial).

El **populus** està format únicament per **Patricis** (membres de les 100 principals famílies etrusques de traficants de ramat, que formen l'aristocràcia) i els **Clients** (paràsits ociosos, estrangers, que el patrici (patró) protegeix a canvi de serveis envers la seva persona i béns. Només els patricis poden participar en les Assemblees.

A diferència dels **plebeus**, llatins vençuts, que es dediquen al conreu dels camps, sense gaudir de cap dret (ni tants sols se'ls hi reconeix família legal).

Els esclaus són *res*, cosa. Ho són per guerra, justícia i naixement. Els que són alliberats per l'amo (*libertus*), continuen tenint a aquest com a patró i no els hi és reconegut el matrimoni, tot i que poden treballar pel seu compte i els seus fills passar a ser lliures.

La pràctica religiosa, bàsica en tot moment, es caracteritza pel culte propiciatori als “numina” (esperits dels llocs) i l’absència de contingut “espiritual” (sense cap objectiu de millorament moral). Està reservada exclusivament al patricis. S’adreça tant al primer avantpassat i als morts familiars com als “numina” i es centra en un *sacrarium* o fornícula on s’hi col·loquen petites estàtues de les divinitats invocades. Un esclau fa de “sacrista”.

Destaquen (i perduraran) tres d’aquestes divinitats familiars:³

- Janus, protector de les portes de la casa.
- Els Penats, protectors del rebost.
- Vesta, protectora del foc de la llar.

En agafar forma l’Estat, les divinitats fins ara d’àmbit familiar s’anaren estructurant dins de complexos religiosos (religió estatal). Progressivament, s’institueixen potents divinitats públiques (**Triade**: Júpiter, Mart i Janus; Júpiter, Janus Minerva; ...), a les que s’hi dediquen temples. Es tracta, bàsicament, de divinitats d’importació grega (realitzades pels etruscs), rebatejats.

Però, a diferència dels grecs, aquesta etapa manca de mitologia pròpia (igual que no construeixen cap filosofia ni cosmologia).

Pel que fa als patricis, el paper de la dona està restringit a la llar i tractada sempre com a menor d’edat, sempre sota el domini del pare o del marit.

Només els patricis tenen el dret legal de contraure matrimoni. La filla pot ser donada en matrimoni als 12 anys d’edat. Els divorci és privatiu dels mascles.

La situació lingüística és complexa. L’alfabet és el grec, modificat pels etruscs. No hi ha encara “llegua llatina”.

Etapa republicana (509 a.e.a.-27/31 e.a.)

A l’any 509 a.e.a. (després de 244 anys de la mítica fundació de Roma) s’inaugura una nova forma de govern. L’objectiu de la qual és evitar el retorn a un poder personal i vitalici (el del rei).

El **Senat** (format per 100 *sèniors/senex*, vitalicis) nomena/elegeix (comicis), d’entre ells, 2 **magistrats principals (cònsols)**, renovats cada 2 anys. Del 509 al 31, al llarg de 478 anys, es succeïren, agrupats en parelles, un total 956 cònsols.

³ Avui en dia substituïdes o representades, respectivament, per Securitas (o Prosegur), Caprabo (i altres supermercats) i Fecsa-Endesa.

Tot el poder, però, radica en el ***Senatus Populus Que Romanus*** (SPQR), una corporació per sempre més corrupta, on els càrrecs es compren.

Tot i que a aquesta etapa se l'anomena "republicana", no té res en comú amb els genuïns canvis republicans (de govern per al poble ni de govern del poble) que s'estan produint a Atenes. Testimoni de la constant fascinació de Roma per Atenes, importada pels etruscs, és la missió que a l'any 454 a.e.a. s'encomana a 3 tribuns, comissionats per l'estudi "*in situ*" de les reformes de democràcia directa promogudes per Soló.⁴

Herència i pòsit de la tradició, estan ben establertes dues antagòniques classes socials: una minoria de **ciutadans** o homes lliures (patricis i plebeus rics) i una majoria de **no ciutadans** (esclaus i lliberts, pobres). Les guerres internes (patricis contra plebeus) seran intermitentment constants.

Però amb aquesta nova forma de govern, Roma procedeix, del **510** al **270**, a la progressiva **conquesta d'Itàlia**, alhora que es produeixen renovades lluites internes entre patricis (aristòcrates) i plebeus. D'aquest procés se'n deriven bona part de formacions i mecanismes polítics i administratius encara vigents, així com la nomenclatura emprada per designar càrrecs i funcions (senadors, magistrats, censors, edils, questors, pretors, tribuns... i inclús elements distintius com l'ús de toga per part dels magistrats. Els lictors, ajudants o executors de les ordres dels alts magistrats llueïen un insígnia, *fasces* o feix de vares amb una dextral, indicativa del seu poder (tal com va adoptar-se durant el règim de Mussolini, motiu pel qual a ell i als semblants se'ls denomina *fascistes/feixistes*).

299: Roma demana a Seleuc II, l'autonomia d'Illium (Troia)

264-241: 1ª guerra contra els cartaginesos (fenicis). Incorporació de Sicília.

Roma, momentàniament lliure del perill cartaginès (**229** a.e.a.), inicia l'ocupació de la costa nord-oest de Grècia (guerra contra les Lligues del centre-sud de Grècia i les ciutats-estat d'Esparta i Arenes). Roma envia atletes als jocs grecs.

229: Roma ocupa la costa nord-oest de Grècia, al llarg de 120 milles, controlant el triangle sud d'Itàlia, Sicília i Grècia.

218-201: Aníbal (Cartago) arriba als Alps (50.000 homes i 37 elefants), direcció Roma. Objectiu: el domini del Mediterrani. Aníbal estigué a punt d'aniquilar Roma, però en la reacció Roma aconseguí la victòria definitiva.

En el seu conjunt, la lluita per aconseguir la supremacia del mediterrani, comportà l'organització d'un potent **exèrcit** (les legions romanes).

217: La Lliga hel·lènica (Filip V de Macedònia) ajuda a Aníbal contra Roma.

⁴ Scott, pp 84-5.

205: Filip V signa (obligat) tractat de pau amb Roma.

203-201: Caos als regnes hel·lenístics (Felip V de Macedònia cerca aliança amb Egipte (Ptolomeu); Antíoc el Gran (selèucida) envaeix territoris entorn del Mar Negre (Pontos) i de la costa d'Àsia Menor; Macedònia i Egipte contra els selèucides, però Macedònia pacta amb Antíoc per repartir-se Egipte; ...).

202: Roma argumenta la seva invasió de Grècia “per tal de protegir-la de Filip V”.

200: Lliure del perill cartaginès, Roma completa la unificació d'Itàlia i veu arribat el seu moment per imposar una nova dominació entorn el Mediterrani.

Inicialment, aquesta no és la voluntat d'un exhaust poble romà que, exigint una votació assembleària proclama un rotund “*No a la guerra*”. Però davant la manifestació del cònsol Publi Sulpici Galba “*Romans, m'heu de creure: Filip (de Macedònia) arribarà a Itàlia en 5 dies*”, el Senat declara l'estat de guerra i Roma desembarca 25.000 homes a la costa occidental de Grècia.

197: Batalla de Cinoscèfals (Tessàlia): derrota de Filip. El general romà Titus Quinti Flaminí, en els jocs Ístmics, anuncia que “*pot prometre i promet*” alliberar totes les ciutat-estat gregues d'Europa i d'Àsia de la dominació de Macedònia. **196:** Posat el peu romà a Grècia, ara cal anar contra el regne selèucida d'Antíoc el Gran. Objectiu és tornar a Alexandre amb versió romana. Les legions romanes creuen l'Hel·lespont (península de Gal·lípoli).

190: Roma deposa el governant d'Esparta, declarant-lo tirà i opressor de la llibertat.

148: Macedònia passa a ser província de Roma.

Roma no es contenta amb la conquesta dels regnes hel·lenístics de l'Est (Grècia, Macedònia, Pèrgam, Egipte, Síria,...); també cerca i aconsegueix expandir-se vers l'Oest.

140-130-120: Roma domina el Mediterrani i el “món” hel·lenístic. Amb la digestió per Roma de l'hel·lenisme, “*El món clàssic no tornarà a ser el mateix*”⁵. Comença una nova època: la **romanitat** pròpiament dita.

Aquest enorme creixement exterior s'acompanya, però, d'un insuportable empobriment del conjunt majoritari del poble, a causa de la sistemàtica corrupció en la recepció de tributs i impostos per part dels alts funcionaris públics i polítics. Una precursora lluita de classes esclatà, enfrontant-se el poderós “partit de Senat” amb el nombrós “partit del poble” (dirigit per dos *tribuns*, Tiberi i Gaius Grac) i abocant a una guerra civil. Luci Corneli Sul·la (138-78 a.e.a.), cap de l'exèrcit expedicionari a Grècia, derrotà al bàndol “pro-democràtic” de Mari.

⁵ Scott, o.c., p. 144.

A l'any **86**, Sul·la (Sila) havia conquerit Atenes després de derrotar al rei Mitríades. Té lloc un saqueig d'Atenes⁶ i els "manuscrits aristotèlics", guardats a la casa d' **Apelició de Teos**, membre del grup de governants d'Atenes partidaris de Mitríades, és un dels botins de guerra dels romans. Els textos són duts a Roma, enriquint la biblioteca privada de Sul·la. Per desgràcia, però, van ser els textos "reconstruïts" per Apelició, i no els originals, els que Sul·la va confiscar per endur-se a Roma".⁷

La dictadura de Sul·la durà del **82-81**.

A partir d'ara, però, serà l'exèrcit i no el Senat, el que ostentarà temporalment el poder a Roma.

Seguint un ritme trepidant, nous enfrontaments socials interns es succeeixen. Destaca la rebel·lió dels esclaus romans, liderada per Espàrtac i reprimida per Pompeu i Cras (**73-31**). Arrel d'aquest triomf, Pompeu, que ha promès satisfer les comandes del poble, és investit amb poders especials i procedeix a reduir les províncies romanes sollevades contra el poder central. Ciceró (a. **63**) llueix la seva retòrica en el Senat, a raó de l'aplatament de la Conspiració de Catilina. Juli Cèsar, pel seu torn, conquereix les Gàlies. El Senat, enfortit, es nega cedir a les exigències del victoriós Pompeu. Reactivament, Pompeu institueix un **Triumvirat** (Pompeu, Cras i Juli Cèsar) que s'imposa i controla el Senat. Cèsar i Pompeu s'enfronten en una guerra civil. Guanya Cèsar.

Marcant l'inici de la fi de l'etapa "republicana", Cèsar es converteix en sobirà absolut (*princeps senatus*) i en un dels màxims personatges corruptes de la molt corrupta història de la humanitat. Assistim, de fet, a una reinstauració de la monarquia, aquesta vegada però no només vitalícia sinó a més a més dinàstica (hereditària), marcant un franc retrocés en l'evolució de les formes polítiques de govern (el cesarisme).

Cèsar és assassinat el 15 (els idus) de març de **44** a.e.a.

Marc Antoni, Octavi, fill adoptiu de Cèsar, i **Lèpid** formen un nou **Triumvirat** contra el "partit" del Senat. A partir del suïcidi de Marc Antoni (**30** a.e.a.), el greu enfrontament d'aquest amb Octavi queda resolt. **Octavi** (63 a.e.a. – 14 e.a.), en la qualitat de fill adoptiu de Cèsar, esdevé sobirà absolut: el Senat li transfereix de forma vitalícia el comandament de l'exèrcit (*imperator*) i li concedeix el títol d'**August** (egregi).

Mentre i tant es succeïen aquests esdeveniments polítics, el **llatí**, que havia començat a estructurar-se en el si d'una pagesia aristocràtica, sense traducció literària, s'ha acabat imposant com llengua oficial.

⁶ Plutarc, *Sul·la* XXVI.

⁷ Canfora, o.c., p. 121.

Es útil distingir, dins d'aquesta etapa, dues sub-etapes:

1. L'alt Imperi (31 a.e.a. -192 e.a.)

Comença l'anomenada **dinastia Júlio-Clàudia** (des d'August (31 a.e.a.) fins a la mort de Nerò (68 e.a.).

Octavi August, d'ara endavant August, pacificà l'Imperi i consolidà les seves fronteres. És l'"era augusta" [31 a.e.a.- 14 e.a.]. La fascinació per l'hel·lenisme encara perdura.

És durant l'era d'August que té lloc, a la província romana de Judea, el naixement de Jesús i de l'imparable *críisme* (v. infra, **Apunt** corresponent).

A la mort d'August, el poder absolut recaigué en el seu fill adoptiu **Tiberi [14 - 37 e.a.]**. Amb ell i a partir d'ell, el cognom del pare adoptiu d'Octavi (August), Cèsar, és convertí en un títol que ostentaran tots els emperadors romans.

Els successors de Tiberi seran personatges notablement excèntrics Calígula, Claudi, Neró, ...).

A partir de **Flavi Vespasià**, proclamat emperador pels legionaris d'Orient [69-79], segueix una nova dinastia (la Flàvia). Al seu fill **Titus/Tito** [79-81] cal adjudicar-li la destrucció definitiva del temple de Jerusalem (a. 70 e.a.). Els succeeix Domicià [81-96].

Dinastia Antonina (96-180): Hi destaquen **Nerva** [96-98], **Trajà** [98-117], **Adrià** [117-138] i **Marc Aureli** [161-180].

2. El baix Imperi (180-476 e.a.) o l'inici del declivi de l'Imperi Romà, que es converteix en útil de l'exèrcit i dels pretorians (membres de la guàrdia de l'emperador).

La dinastia dels Severs (180-235), amb Caracal·la [198-211] com el més conegut, es caracteritza per la progressiva pèrdua de les llibertats ciutadanes, l'increment de la pobresa en la població urbana, la fi de l'autonomia de les ciutats i l'establiment de la servitud de la gleba (pagesos lligats a la terra), ... Factors múltiples determinats d'aldarulls i malestar.

Dioclecià [284-305] trasllada la seu del govern fora de Roma per tal d'evitar la influència del Senat, centralitza l'administració, suprimeix furs i privilegis. Cerca fonamentar l'Imperi amb cerimonials religiosos, obligants als ciutadans a rendir culte a l'emperador,...

Tota fascinació per Grècia ha desaparegut. A l'any 297, **Dioclecià**, a l'igual que el seu predecessor l'emperador **Aurelià** (a l'any 273), mana destruir els llibres que encara es conservin a la Biblioteca d'Alexandria.

Al successor de Dioclecià, **Constantí [325-337]**, li correspon el fet de convertir el *cristisme* en religió d'estat (v. Apunt, Cristisme 1) i el trasllat de la capital de l'Imperi a Bizanci (rebatejada Constantinoble a l'any 330).

Comença una nova època. A partir aquesta romanitat tardana, que ha deixat de ser hel·lenística, una part significativa de la humanitat repensa la seva relació amb el diví i s'estableix una nova estructura de la religió: l'Església *cristista*.

La romanitat ¿què ens ha deixat?

La llarga romanitat no aportà res de significatiu i transcendent a la **filosofia** (imatge o idea de tot plegat) hel·lenística que digerí i, en part, mantingué degradada, repetint-la i sense entendre-la, oblidant i ignorant molt continguts (llevat de l'estoïcisme).

El mèrit de la romanitat radica en que, tot i destruir-ne molts continguts, també n'ha preservat d'altres. Això durant la República.

Amb l'Imperi es recuperà a Plató (neoplatonisme, una forma "*sui generis*" de col·locar les estrambòtiques concepcions de Plató en la posterioritat) i, encara, de la mà del *cristisme*, produint-se un canvi en el pensar. Un canvi al que la romanitat no hi contribueix més que fent de suport/contenedor.

Un clar exemple, d'aquesta manca d'aportació de la romanitat al pensar filosòfic, ens l'ofereix Dioclecià, en la primera etapa d'emperador en solitari [285-295 e.a.], expulsant de Roma a "tots els filòsofs" (entre altres, p.e., a Epictet).

Assistim així a una vertadera mutació regressiva cultural: la fascinació per Grècia es canvia a hostilitat. Als autors grecs els anomenen, despectivament, *graeculi* (els "greguets") i els acusen "d'apartar el poble de la vida pública", fer-los no sociables, evitar que es converteixin en massa, en *populum*. Per la mateixa raó, intermitentment, també es procedeix a proclamar edictes contra els *crististes* (303 e.a.).

Ens queda (o quedava) el **llatí**, evidentment- .

La Política.⁹ Políticament, l'Europa actual es construeix amb les runes de Roma. En sortir del malson dels bàrbars, la continuïtat d'occident amb Roma es manté per mitjà de les institucions polítiques (i per digestió o estintolament de Roma amb les pitjors formes de la política grega).

Europa aprèn de Roma a fer política. Carlemany, en el seu empeny de construcció del Sacre Imperi Romano Germànic, és l'exemple d'aquesta "*traslatio*". Així mateix, amb

⁹ Jean Touchard, *Historia de las ideas políticas*, Tecnos, Madrid, 2013 (1961), p. 65-86.

Lleó III [795-816], l'Església Romana endossa al poder de l'estat convertir-se i exercir de braç temporal dels seus interessos.

Ens queda el **Senat**.

El **Dret**, evidentment.

L'**administració** de l'Estat.

Organització de l'**exèrcit**.

Comunicacions i grans **obres públiques**

La **Corrupció sistèmica**. “La corrupció era en part clandestina, però també es feia distribuint blat i organitzant jocs i espectacles oferts al poble pels candidats que rivalitzaven en generositat. *Panem et circenses*. Campanyes electorals. Es venia el vot al millor postor. Per car que fos el cost, els candidats escollits recuperaven amb escreix els fons invertits quan, sobretot, acabat el seu mandat se'ls hi confiava un lloc important en l'administració d'una rica província”.¹⁰ El llistat de pràctiques corruptes de l'antiga Roma és del tot superposable al que es pot fer en els anys en curs.¹¹

Art. “Fora de la originalitat i independència de l'extraordinària producció artística dels etruscs, l'art romà és una esplendorosa còpia i imitació del de Grècia (Atenes)”.¹²

L'oblit de Grans carnissades

- Guerres púniques/Roma contra Cartago (264-241 i 218-202 a.e.a.): 1.100.000 morts.
- Jocs de gladiadors (264 a.e.a.-435 e.a.): 3.500.000 morts.
- Guerres/revoltes d'esclaus romans (134-137 e.a.): 1.000.000 morts.
- Guerra dels aliats/romans contra itàlics (91-88 a.e.a.): 300.000 morts.
- Tercera guerra mitridàtica/Roma contra Ponto (73-63 a.e.a.): 400.000 morts.
- Guerra de les Gàl·lies/Roma contra gals i germànics (58-51 e.a.): 700.000 morts.
- Guerres judeo-romanes (66-74 i 132-135 e.a.): 350.000 morts.¹³
- Caiguda de l'Imperi Romà d'Occident/Roma contra els bàrbars (395-455 e.a.): 7.000.000 morts.

¹⁰ C. Grimberg, o.c., p. 113.

¹¹ Id. pp. 111 s. P. Petit, o.c., pp. 269 s. Géza Alföldy, *Història social de Roma*, Alianza, Madrid, 1987 (1984), 304 p.

¹² Martin Hering (dir.), *El arte romano*, Destino, Barna., 1985 (1983), 238 p. Pierre Grimal, *La civilización romana*, Ed. Juventud, Barna., 1965 (1962), 553 p.

¹³ Flavio Josefo, contemporani i presencial dels fets de la primera revolta jueva (66-74 e.a.) dóna exagerada xifra de 1.197.000 morts durant el setge de Jerusalem, mentre Tàcid en calcula uns 600.000.